

Ekoloji terror ekologiya elmində mövcud anlayışlardan biri olaraq, konkret ölkə tərəfindən və ya şəxs tərəfindən digər ölkənin flora və faunasına zərər yetirməklə, təbii sərvətlərini məhv etməklə, bilərəkdən vurulan ziyandır. Artıq 30 ildən çoxdur ki, Azərbaycan Respublikası Ermənistanın törətdiyi ekoloji terrordan əziyyət çəkir. Hazırda Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı terror müharibəsi aktiv silahlı mübarizə formasından “soyuq terror müharibəsi” fazasına keçərək, müxtəlif üsullarla həyata keçirilir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı yürütdüyü bu terror siyasəti ideoloji, elmi, mədəni, mənəvi, sosial sahələri əhatə etməklə, bir növ kibernetik terror səviyyəsinə çatdırılmışdır. Ermənistan ərazilərindən gələn və Azərbaycanın içməli su mənbələrini formalaşdıran çayların kimyəvi, bioloji və digər radioaktiv tullantılarınla çirkləndirilməsi davamlı xarakter almışdır. Bu amil regional əhalinin təhlükəsiz yaşama hüququnu dərinəndirir.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquq müstəvisində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin su ehtiyatları ilə əlaqəli aspektləri, eləcə də düşmənin dövlət hidroterror, hidrodiveyisiya və ekoloji təxribat aktları törədilməsində şirin su mənbələrindən və hidrotexniki qurğulardan istifadə etməsi amilləri kifayət qədər öyrənilməmiş məsələlərdəndir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ekoloji terror siyasəti öz mahiyyəti və reallaşdırılması mexanizmləri baxımından olduqca müxtəlifdir.

Eyni zamanda beynəlxalq qurumların Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində nümayiş etdirdikləri qeyri-konstruktiv yanaşma regionda vəziyyətin daha da pisləşməsinə xidmət edir. Ermənistan ATƏT-in Minsk qrupunun münaqişənin konservasiyasına xidmət edən ikili mövqeyindən yararlanaraq əsassız bəhanələrlə münaqişənin həllini uzadır. Xarici havadarlarından dəstək alan rəsmi Yerevan transsərhəd su ehtiyatlarının idarə olunmasına, istifadəsinə, qorunmasına və su kvotasının müəyyənəşdirilməsinə dair region dövlətləri ilə hər hansı bir müqavilənin bağlanmasını ləngitməklə, ölkəsinin Ermənistan SSR-in hüquqi varisi olduğu bəhanə gətirir, regional hidrosiyasetdə SSRİ-nin hələ 1924-cü ildə Türkiyə, 1957-ci ildə isə İrənla su bölgüsünə dair bağladığı sazişlərin müddəalarını sükətləndirir.

Azərbaycan ərazisinin 3/4 hissəsi Kür çayı hövzəsinin aşağı axarında yerləşir. Hər il Ermənistan ərazisindən kimyəvi və bioloji cəhətdən çirkləndirilmiş 350 milyon kubmetrdən artıq su kütləsi Kür çayı hövzəsinə tökülür. Nəticədə Araz çayının 43 km-i boyunca Azərbaycan ərazisindəki mikroflora və mikrofauna tamamilə məhv edilmişdir. Ermənistanın ekoloji terror siyasətinin bilavasitə təsiri nəticəsində Araz çayında suyun çirklənmə səviyyəsi normadan dəfələrlə artıq göstəriciyə malikdir. Çayda turşululuq göstəricisi - pH 2,4-ə enmiş, mikroflora 180-200 dəfə azalmışdır. Eyni zamanda Araz çayında qiymətli balıq növlərinin kökü kəsilmişdir. Əvvəllər qeydə alınmış 21 balıq növünün son 10-15 il ərzində məhv olaraq 16 növə enməsi müəyyənəşdirilmişdir.

Araz çayında təbii yolla neytrallaşan və müəyyən edilən üzvi çirkləndiricilər normadan dəfələrlə artıqdır. Göstərilən sahədə sudakı fenolların miqdarı 220-1160 dəfə, ağır metal duzları (mis, molibden və s.) 36-48 dəfə, azot-fosfor duzları 26-34 dəfə, xloridlər 28 dəfə, neft mənşəli karbohidrogenlər isə 73-113 dəfə norma üzrə qəbul edilmiş qatılıqdan yüksəkdir. Eyni zamanda yüksək temperatura malik sənaye mənşəli tullantı suları çayın temperatur və qaz rejiminə mənfi təsir edir. Çayın dibindən götürülmüş nümunələrin analizlərinin nəticələri göstərir ki, Araz çayında ağır metalların miqdarı normadan xeyli çoxdur. Suyun tərkibində olan toksik mənşəli maddələrin miqdarı da normadan 50% artıqdır. Bu səbəbdən də Araz çayının müxtəlif toksik mənşəli tullantılarınla çirkləndirilməsi flora və faunanın mövcudluğu üçün təhlükə yaratmaqdadır.

Beləliklə, Araz çayının əsas qollarının Ermənistan ərazisindən keçdiyini, ölkə ərazisində Metsamor AES-in

bütün beynəlxalq təzyiqlərə baxmayaraq fəaliyyət göstərdiyini və tullantılarını Araz çayının Zəngiçolu ilə axıtıldığını, habelə terrorçu dövlətin “Sərhədlərdən axan su axınları və beynəlxalq göllərin istifadəsi və mühafizəsinə dair” 1992-ci il Konvensiyasına qoşulmadığını nəzərə alsaq, ekoloji fəlakətin qaçılmaz olacağı qənaətinə gəlmək mümkündür. Yeri gəlmişkən, təkcə Azərbaycan Respublikasında deyil, Türkiyə Cümhuriyyətində də Metsamor AES-in fəaliyyətinin regionun ekologiyasına, xüsusilə Ermənistanla həmsərhəd rayonlarda, məsələn, stansiyanın cəmi 15 kilometrliyində yerləşən İğdır bölgəsində yaşayan əhalinin sağlamlığına ciddi təhlükə mənbəyi olması barədə fikirlər səslənməkdədir. Mütəxəssislərin qənaətinə görə, Ermənistanın Metsamor və Bol-

min ərazidə yerləşən donuzçuluq və maldarlıq kompleksinin tullantılarının həmin çaya tökülməsi nəticəsində çirkləndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, işğal olunmuş ərazidən keçən bu çayın fermerlər tərəfindən qarşısının kəsilməsi nəticəsində kiçik göl əmələ gəlmişdir. Həmin su mənbəyi bu ərazidə yeganə su mənbəyidir ki, oradan həm içməli su kimi, həm də müxtəlif məqsədlər (əkin sahələrinin, heyvanların suvarılması və s.) üçün istifadə edilir. Həmin su mənbəyindən götürülmüş ekoloji-sanitar nümunələrdə mikrobların normadan dəfələrlə çox olması müəyyənəşdirilmişdir. Əsasən yağıntılar zamanı sellər nəticəsində daha çox artan suyun müqabilində çay daha da çirkləndirilir və çayın suyu axaraq Orcenikidze adına kanala tökülür.

Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilərdə su hövzələrinin çirkləndirilməsi artıq adi hal almışdır. Hətta Ermənistanın dövlət statistika orqanları işğal altındakı Azərbaycan ərazilərində su hövzələrinə atılan zərərli maddələrin miqdarı barədə çəkinmədən məlumat yayırlar. Aşağı Veysəlli yaşayış məntəqəsi və Ağburun yaşayış məntəqəsi istiq-

ablanmış və dəymiş zərərin həcmi 7 703 200 manat civarındadır.

Ermənistanın və Dağlıq Qarabağın separatçı rejiminin hidrosiyasetində işğal altında olan Kəlbəcər və Laçın rayonlarının su ehtiyatları strateji əhəmiyyətə malikdir. Ermənistan statistikləri gələcəkdə qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” əhalisinin 200 min nəfərə çatacağına ümid edərək, kənd təsərrüfatı sahəsində və məişətdə işlədilmək üçün illik şirin su tələbatının 365 milyon m³ həcmində olacağını proqnozlaşdırmışdı. Bu isə Sərsəng su anbarının ehtiyatlarından 59 faiz çoxdur. Təsədüfi deyil ki, rəsmi Yerevanda Kəlbəcər və Laçın rayonlarının erməni işğalından azad olmasını son nəticədə qondarma rejimin labüd süqutu və hidrosiyasetdə Azərbaycan tərəfinin təşəbbüsü ələ alması kimi dəyərləndirirlər. Qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” prezidenti aparatının informasiya idarəsinin rəisi David Babayan “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi kontekstində Ermənistan Respublikasının və “Artsax”ın su təhlükəsizliyi problemi” məqaləsində bu ehtimal barədə yazır: “Bu gün Dağlıq Qarabağın içməli su

qarışandakı Kozladuy Atom Elektrik stansiyaları Avropa ərazisində qəza vəziyyətində olan ən təhlükəli müəssisələrdir.

Həmçinin Ermənistanın hərbi yolla işğal etdiyi Azərbaycan Respublikası ərazilərində kənd təsərrüfatı üçün əhəmiyyət kəsb edən və Azərbaycanın ən hündür relyefə malik su anbarı olan Sərsəng su anbarı ilə bərabər ümumi su tutumu 80 mln. m³ olan digər su anbarları da qalmışdır. Bunların arasında 1964-cü ildə tikilən Xaçınçay su anbarı, 1965-ci ildə tikilən Qanlıgöl su anbarı, 1977-ci ildə tikilən Arpaçay su anbarı, 1962-ci ildə tikilən Ağdamkənd su anbarı və 160-dan çox su deposu da vardır ki, onlar da real təhlükə mənbəyinə çevrilmişdir. Zəngilan rayonunda olan sututarlar da işğal altındadır və Azərbaycan tərəfi bunların istifadəsindən məhrumdur.

Azərbaycan ərazisində Zəngilan rayonunun Şerikan kəndinin qarşısından axan Oxçuçay Ermənistan ərazisində yerləşən Qacaran mis-molibden, Qafan mis filizsəfləşdirmə kombinatlarının kimyəvi çirkli suları və Qafan-Qacaran şəhərlərinin (o cümlədən kəndlərin, xəstəxanaların, kənd təsərrüfatı obyektlərinin) bioloji suları ilə (zərərsizləşdirilmədən) çirkləndirilir. Bu da çay hövzəsini “ölü zonaya” çevirmişdir. Çayın Azərbaycan ərazisinə düşən yatağının 43 kilometri, su topalayıcı sahəsinin isə 455 km²-i daim çirklənməyə məruz qalır. Nəticədə çay suyunda mikroflora - fauna da məhv olmuş, öz-özünü təmizləmə prosesi dayanmışdır.

Digər transsərhəd su axarının - Kür çayının sağ qolu olan Ağstafaçayın çirklənməsinin əsas səbəbi də Ermənistanın İcevan və Dilican yaşayış məntəqələrindən, sənaye müəssisələrindən buraya ildə 1 milyon m³ tullantının axıtılmasıdır. Nəticədə çayda fenolların miqdarı normanı 35-45 dəfə üstələmişdir. Onun üzərində tikilmiş su anbarı isə Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgələrinin əhalisi üçün ciddi təhlükə mənbəyidir.

Qərbdən şərqə axan Xonaşen çayı onun 200-300 metrliyində yerləşən Xocavənd rayonunun mərkəzi xəstəxanasının çirkab suları və tullantıları, eləcə də həmin çayın 200 metrliyində və hə-

mətində axan Qarasu çayı ermənilər tərəfindən çirklənməyə məruz qaldığı üçün məişətdə istifadə edilməsi tamamilə qeyri-mümkündür. Füzuli rayonunun ərazisindən axan Köndələncay və Quruçayın suyundan istifadə etmiş əhalinin bədənində dəri xəstəliklərinin yaranması faktları müşahidə edilmiş və həmin çayların ermənilər tərəfindən çirkləndirilməsi müxtəlif xəstəliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qərbdən şərqə axan digər çay - Qarqar çayı əsasən yağışlar və qar suları hesabına qidalanır və Ağdam, Əsgəran, Xankəndi və digər yaşayış məntəqələri yaxınlığında müxtəlif mənşəli tullantılarınla çirkləndirilir. İşğal olunmuş ərazilərin hazırkı ekoloji durumu haqqında heç bir informasiyanın olmaması çox böyük çətinlik yaradır. Bu ərazilərə nəzərət edən Ermənistan oradakı real ekoloji vəziyyəti qəsdən gizlədir və ona görə həmin vəziyyət haqqında yalnız ümumi mülahizələr söyləmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının hidrometeoroloji şəraitinin öyrənilməsinə, xüsusən meteoroloji proqnozlarda, su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində işğal altında qalan ərazidə hidrometeoroloji müşahidələrin aparılmasının olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Bu ərazidə uzunmüddətli müşahidə stansiyalarına malik Xankəndi, Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli kimi meteoroloji stansiyalarda, Tərtərçayda Vaquaz, Suqovuşan, Sərsəng su anbarında Umudlu, Xaçınçayda Vənkli, Qarqarçayda Ağa körpü, Köndələncayda Qırmızıbazar, Zabuxçayda Minkənd, Zabux, Həkeriçayda Laçın, Səlvə, Oxçuçayda Sayırlı kimi hər cür avadanlıqlarla təchiz edilmiş son model radiohidrometeoroloji stansiyalar olub və işğal nəticəsində 17 ədəd işğalçı məntəqədə hidrometeoroloji müşahidələr dayandırılmış və yaradılmış baza məhv edilərək sıradan çıxarılmışdır. Hidroloji məntəqələrdə hidrometeoroloji müşahidələrin məcburi dayandırılması ərazinin hidrometeoroloji şəraitinin öyrənilməsinə imkan vermir. İşğal altında olan ərazilərdə qalmış hidro meteoroloji müşahidə stansiyaları və mövcud olmuş infraqururun qiymətləndirmə tarixinə bazar dəyəri ilə he-

lə təmin olunması kontekstində Kəlbəcər və Laçın rayonları müstəsna əhəmiyyətə malikdirlər. Bütövlükdə, Dağlıq Qarabağ Respublikasının mövcudluğu və onun su təhlükəsizliyi həmin ərazilərin statusundan asılıdır. Əgər Azərbaycan yenidən bu rayonlara yiyələnsə, nəinki DQR, eləcə də Ermənistan fəlakətə üzləşəcəkdir. Çünki Ermənistanın əsas şirin su mənbəyi olan Göyçəgölünü qidalandıran Arpa və Bərgüşad çaylarının mənbəyi bu rayonlardadır”.

Ermənistan tərəfindən ekoloji terror aktının növbəti hədəfi Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş və ermənilərin hərbi hissələri yerləşdirilmiş Gülüstan və Talış kəndlərindən keçən, mənbəyini Murov dağından götürən İnciçay olmuşdur. 19 noyabr 2010-cu il tarixində İnciçayda kəskin çirklənmə müşahidə edilmişdir. Belə ki, Tapqaraqoyunlu kənd sakinləri tərəfindən onların yeganə su mənbəyi olan İnciçayda gündüz saat 14:00-15:00 radələrindən başlayaraq çay suyunun qatı köpüklə axdığı müşahidə olunmuş və bu barədə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin 13 sayılı ərazi ekologiya və təbii sərvətlər şöbəsinə (Goranboy, Naftalan, Samux, Daşkəsən, Göygöl) məlumat verilmişdir. Ekoloji vəziyyətin qiymətləndirilməsi üçün nazirliyin mü-təxəssislərindən ibarət operativ qrup yaradılmış və qrup tərəfindən qısa müddət ərzində həmin su obyektində birbaşa mobil cihazlar vasitəsilə ölçmə işləri görülmüşdü. Götürülmüş su nümunələrində zərərli kimyəvi maddələr üzrə nazirliyin mərkəzi analitik laboratoriyasında analizlər aparılmış və nəticədə çay suyunun keyfiyyətinin ciddi dərəcədə pisləşməsi qeydə alınmışdı. Təhlillər göstərir ki, hidrokarbonatlı su qrupundan olan İnciçayın suyunda hidrogen göstəricisi kəskin enərək qələvi mühitdən turş mühitə keçmiş, suyun oksigen rejimi xeyli pozulmuşdur. Zərərli çirkləndiricilərdən olan səthi aktiv sintetik üzvi maddələrin (detergentlərin), azot birləşmələrinin, əsasən də ammonium və metal birləşmələrinin miqdarı normadan dəfələrlə çox olmuşdur.

Düşmənin tərəfindən işğal edilmiş ərazidə yüzlərlə müxtəlif tərkibli mineral sulu bu-

laqlar Azərbaycan mineral sularının ümumi ekoloji ehtiyatlarının 39,6 faizini təşkil edir. Ərazi, xüsusilə Şuşa, Laçın, Kəlbəcər rayonları mineral suların çox böyük ehtiyatlarına malikdir. Laçın-Kəlbəcər bölgəsində 63 bulaq İstisu (Kəlbəcər rayonu) və İliçsu (Laçın rayonu) növlərinə bölünür. Bu sular tərkibinə, keyfiyyətinə və müalicəvi xüsusiyyətinə görə dünya şöhrətli “Karlovi-Varı”, “Narzan”, “Kislovodsk”, “Jelesnovodsk” kimi sulardan heç də geri qalmır, hətta bəzi xüsusiyyətlərinə görə onları üstələyir. Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən mineral sular özlərinin əlverişli qaz və kimyəvi tərkibinə, yüksək temperaturuna, böyük təbii ehtiyatlarına görə xüsusilə fərqlənir. Bu mineral sular həm xarici, həm də daxili xəstəliklər üçün müalicəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Odur ki, İstisu bulağı üzərində 80-ci illərdə iri kurort və mineral su doldurma zavodu tikilmişdi. Həmin zavod sutka ərzində 800 min litr su istehsal edirdi. Şuşa şəhərinin 17 km-lik məsafəsində yerləşən Turşsu mineral bulağı vasitəsilə müxtəlif daxili xəstəliklər müalicə olunurdu. Turşsu mineral bulağından kəmə vasitəsilə Şuşa şəhərinə su verilir. Həmçinin işğal altında qalan ərazilərdəki Böyük Alagöl, Kiçik Alagöl, Zaxagöl, Canlıgöl, Qaragöl, Alagöl, İşıqlı Qaragöl kimi təbii su hövzələrinin bilərəkdən çirkləndirilməsi gələcəkdə Azərbaycan Respublikası üçün əlavə ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan Respublikası ərazilərində təbiətə vurduğu zərər bunlarla bitmir. Ermənistan işğal etdiyi Azərbaycan Respublikası ərazilərində 2 qoruq, 4 yasaqlıq və bir çox qiymətli təbii-tarixi abidələri zəbt etmişdir. Bunlar Bəsitçay dövlət qoruğu, Qaragöl dövlət qoruğu, Laçın, Qubadlı, Daşaltı, Arazboyu yasaqlıqlardır. Bundan başqa, 269 min hektar meşə sahəsi və 6 geoloji obyekt məhv edilmişdir. İşğal zonasında qalan qoruq və yasaqlıqlar çox bərhad vəziyyətdədir. Füzuli rayonu yaxınlığında Ərgünəş adlanan yerdə ermənilər tikinti aparmaq məqsədi ilə meşə sahəsini tamamilə məhv etmiş, Hadrut və Tuğ arasında yol çəkmək üçün bu ərazidə olan qiymətli ağacları kəsmiş və həmin ağacların bitki aləminə ziyan vurmuşlar. Prezident İlham Əliyevə 2006-cı ilin noyabr ayında dünyada çox böyük nüfuza malik Mixael Zukkovun ali mükafatı təqdim edilərkən cənab Prezident işğal olunmuş ərazilərimizdəki ekoloji vəziyyəti şərh edərək demişdir: “Ərazimizin 20 faizi Ermənistanın işğalı altındadır və uzun illər ərzində o ərazilərdə ekoloji vəziyyət çox acınacaqlıdır. O torpaqları zəbt edən işğalçı qüvvələr nəinki bizim tarixi, mədəni, dini abidələrimizi darmadağın, yerlə-yeksan etmiş, onlar bizim təbiətimizə də qəsd etmişdilər”.

Ermənistanın bəşəriyyətə və insanlığa qarşı yönələn terror siyasəti Azərbaycan Respublikasının hidromühitinə ciddi təhlükə yaratmışdır. Kür və Araz çaylarının çirkləndirilməsi, Azərbaycan Respublikasının işğal altında olan mineral bulaqlarının dağıdılması, meşə sahələrinin yandırılaraq məhv edilməsi, mineral və xammal ehtiyatlarının qanunsuz mənimsənilməsinə səbəb olan işğalçılıq aktı Ermənistanın dövlət siyasətinə çevrilmişdir. Ermənistanın təbiətə və təbii sərvətlərə mənfi münasibəti XXI əsrdə daha da artaraq ən yüksək həddə çatmışdır. Ümumiyyətlə, Ermənistanın işğal altında olan ərazilərdə vahid ekosistemin dağılması Cənubi Qafqazda böyük fəlakətin başlanğıcını qoydu. Təəssüf ki, işğalçı dövlətin beynəlxalq hüquq normalarına zidd fəaliyyəti beynəlxalq qurumlar tərəfindən nəinki nəzarətsiz qalmış, həmçinin dünya dövlətləri bu cür qeyri-insani davranışa laqeyd münasibət göstərirlər.

Ancaq artıq vəziyyət dəyişib. Azərbaycan son hərbi əməliyyatlarla Ermənistanın su ehtiyatlarımıza qarşı ekspansiyasını da iflasa uğradır. Beləliklə, Ermənistanın hidroterror siyasəti də məhv edilir.

Yegənə BAXŞIYEVA,
AMEA Qafqazşünaslıq
institutunun elmi işçisi